

ΚΩΣΤΗΣ ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ

”Αγρυπνος νοῦς

Άπό τίς ἐπιφυλλίδες τοῦ «Βήματος»

1971-1975

ΑΓΡΥΠΙΝΟΣ ΝΟΥΣ

ΚΩΣΤΗΣ ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ

ΑΓΡΥΠΙΝΟΣ ΝΟΥΣ

Άπό τίς ἐπιφυλλίδες τοῦ *Βήματος* 1971-1975

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Βασίλης Σκαλιόρας, Ρηνιώ Σκαλιόρα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιάννης Κιουρτσάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Θέση υπογραφής δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Βιογραφίες-Ντοκουμέντα

Κωστής Σκαλιόρας, Άγνωστος νοῦς.

Ἀπό τίς ἐπιφυλλίδες τοῦ Βήματος 1971-1975

Πρόλογος: Βασίλης Σκαλιόρας και Ρηνιώ Σκαλιόρα

Εισαγωγή: Γιάννης Κιουρτσάκης

Υπεύθυνη έκδοσης: Υβόνη Καρύδη

Διορθώσεις: Σπύρος Καράμπαλης

Σελιδοποίηση: ΦΑΣΜΑ ΑΦΟΙ Καπένη Κ. & Α. Ο.Ε.

Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright © Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε. (Εκδόσεις Πατάκη),

Βασίλης Σκαλιόρας, Ειρήνη Σκαλιόρα και Ξένια Καλογεροπούλου, 2017

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Δεκέμβριος 2017

Κ.Ε.Τ. Β172 Κ.Ε.Π. 864/17

ISBN 978-960-16-7515-2

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

L'écrivain véritable est un homme
qui ne trouve pas ses mots.
Alors il les cherche.
Et en les cherchant, il trouve mieux.

Paul Valéry

Ο πραγματικός συγγραφέας είναι κάποιος
που δεν βρίσκει τα λόγια του.
Ως εκ τούτου τα αναζητά.
Και αναζητώντας, βρίσκει καλύτερα.

Πολ Βαλερύ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί προλόγου: Βασίλης Σκαλιόρας	13
Εκ των υστέρων: Ρηγιώ Σκαλιόρα	15
Είσαγωγή: Γιάννης Κιουρτσάκης.	19
18-3-1971	
Πολιτιστική άνισότητα.	45
15-4-1971	
Έξέταση ενός όρου.	51
10-6-1971	
Ό Βιλάρ	58
8-7-1971	
Άπορόφηση τῆς διαμαρτυρίας.	65
5-8-1971	
Ό κοινός νοῦς.	70
2-9-1971	
Στατιστική ἀλαζονεία	74
30-9-1971	
Τά λόγια τοῦ Σεφέρη	79
28-10-1971	
Φύση καί ἀξία τῆς μαρτυρίας	85
25-11-1971	
Ἡ στάση τοῦ κριτικοῦ	91

ΑΓΡΥΠΙΝΟΣ ΝΟΥΣ

23-12-1971	
Ἄνοιχτές ἐπιστολές	96
20-1-1972	
Τόλμη καί εἰλικρίνεια	101
16-3-1972	
Εἰκόνες τῆς βίας	107
13-4-1972	
Πολυφωνία καί ἐκλεκτισμός	112
4-5-1972	
Χουρμούζης	117
29-6-1972	
Τηλεόραση	124
27-7-1972	
Δάσκαλοι, μαθητές καί μικρή ὀθόνη	129
24-8-1972	
Θεωρήσεις καί ἐπιθεωρήσεις	135
21-9-1972	
Τέχνη ἀρωγός	141
16-11-1972	
Τσάπλιν καί Μπρέχτ	147
14-12-1972	
Γκομπρόβιτς καί Ζαρρύ	154
11-1-1973	
Ὁ Ἀρλεκῖνος καί τό φίμωτρο	161
8-3-1973	
Ὁ «Ταρτοῦφος» κι οἱ ταρτοῦφοι	167
31-5-1973	
Πλάσμα τῆς ἀλήθειας	173

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

28-6-1973	
Άγρυπνος νούς	180
2-8-1973	
«Διάβαζε άπορώντας»	188
30-8-1973	
Αισιοδοξία χωρίς ψευδαισθήσεις	196
27-9-1973	
Ό ποιητής, οί δήμιοι και ό θάνατος	204
25-10-1973	
Μιά ματιά στό έργαστήρι	211
27-12-1973	
Άτυχοι δραπέτες και άποφασιστικοί πεζοπόροι	217
21-2-1974	
Άνακοπτόμενο άλμα	223
21-3-1974	
Στάθμευση μπροστά στή βιβλιοθήκη	230
8-8-1974	
Μιά διάσταση τής έλευθερίας: τό μέλλον	236
3-9-1974	
Πολιτιστική δικαιοσύνη	242
31-10-1974	
Προσδοκίες	248
20-3-1975	
Μνήμη και καταγραφή	254
17-4-1975	
Ή άσκοπη άντισηψία	261
Πλήρης κατάλογος επιφυλλίδων	269
Βιογραφικό σημείωμα	273

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΔΕ ΘΥΜΑΜΑΙ πολλά πράγματα από την κοινή μας καθημερινότητα εκείνα τα χρόνια. Κάποιες σκόρπιες στιγμές. Εικόνες. Μια από αυτές είναι για μένα αυτό που ήσωνα εσύ. Σαν σκηνή από ταινία το θυμάμαι.

Είναι ώρα βραδινού. Με στέλνουν να σε φωνάξω. Κατεβαίνω τις σκάλες για να σε συναντήσω στο γραφείο σου στον 1ο. Μπαίνω στο μικρό διαμέρισμα. Είναι σκοτεινά. Περπατώ λίγα μέτρα πριν φτάσω στο δωμάτιο. Τρίτο Πρόγραμμα. Ο μαύρος γερανός φωτίζει τα γραφτά σου. Είσαι απορροφημένος. Γράφεις. Πλησιάζω, σηκώνεις το κεφάλι σου, συνδέεσαι με τον χρόνο και τον χώρο γύρω σου.

Το πλάνο σταματάει εκεί. Λείπει η συνέχεια. Αλλά αυτό αφορά άλλη ιστορία. Αυτή η μικρή χρονικά εμπειρία είναι αρκετή εδώ. Σε περιέχει. «Θα μπορούσα να ζήσω όλη μου τη ζωή ανάμεσα σε τέσσερις τοίχους», μου 'χες πει κάποια στιγμή. Και αυτό έκανες ουσιαστικά. Μέσα σ' αυτούς τους τέσσερις τοίχους γράφτηκαν και πολλές από αυτές τις επιφυλλίδες.

Διάβαζες, παρακολουθούσες και έγγραφες. Όλη σου η ενέργεια, οι ιδέες, οι προτάσεις παίρναν θέση και μορφή στα κείμενά σου, μέσα από την κάθε λέξη που επέλεγες επιμελώς. Ενίοτε («βασανιστικά»). Και όταν αποφάσιζες να

μιλήσεις για κάποιο πρόσωπο, ήταν επειδή είχε τη βαθιά σου εκτίμηση. Μέσα από τη ματιά σου σε ανθρώπους και γεγονότα εξέφραζες δικές σου πραγματικές και φανταστικές επιθυμίες, τις προσδοκίες σου για ένα «καλύτερο αύριο», για τη διατήρηση της ελπίδας.

Έλεγες πως είσαι «ένας μάλλον απαισιόδοξος άνθρωπος». Όμως έγραφες με βαθιά πίστη στην ανθρώπινη δυνατότητα, κείμενα αισιόδοξης αγωνίας.

Εντέλει, για μένα –γράφοντας εδώ λίγες λέξεις και μόνο επί ιδιαιτέρως προσωπικού– ίσως αυτό είναι το σπουδαιότερο και συγκινητικότερο. Το ότι βρήκες έναν δίαυλο να συνδεθείς με τον κόσμο μέσα από τους τέσσερις τοίχους σου. Μέσα από τα γραφτά σου. Ποια «απόδραση» θα 'ταν για σένα ευτυχέστερη;

Βασίλης Σκαλιόρας
Σεπτέμβριος 2017

ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ

ΠΡΟΣΠΑΘΩ να συγκεράσω μέσα μου τον άνθρωπο που έγγραφε τις επιφυλλίδες που θα διαβάσετε, σε μια εποχή από την οποία δεν έχω πολλές αναμνήσεις, με τον πατέρα που θυμάμαι από λίγο αργότερα, και για όλη του τη ζωή. Και οι δυο έχουν βαθιά καλλιέργεια, έντονο ενδιαφέρον για τα κοινά, πολυδιάστατες γνώσεις, σοβαρή έλλειψη φανατισμού, ικανότητα –αλλά και διάθεση– να βλέπουν τα πράγματα από τη σκοπιά του άλλου. Και τους δυο χαρακτηρίζει σχετική απαισιοδοξία για την ανθρώπινη φύση, αλλά ισχυρότερη πίστη στην κοινωνική εγρήγορση, στη (μετα)μορφωτική αξία της παιδείας και του πολιτισμού. Και οι δυο έχουν αυστηρότητα σκέψης και λόγου, σε συνδυασμό με πνευματική και ηθική γενναιοδωρία. Είναι επομένως, στα κείμενα αυτά, εντελώς αναγνωρίσιμος ο πατέρας στην κόρη.

Ίσως το μόνο που λείπει από τον πρώτο, τον συγγραφέα των ανά χειρας κειμένων, είναι ο γοητευτικός συνδυασμός έμφυτης μελαγχολίας και εξαιρετικής αίσθησης χιούμορ. Και δεν λείπει λόγω του γραπτού λόγου, γιατί στην προσωπική του αλληλογραφία είναι και τα δύο πολύ εμφανή – ιδίως το δεύτερο. Εικάζω, λοιπόν, πως θεωρούσε ότι έπρεπε να τα τιθασεύσει προκειμένου να είναι τα συγκε-

κριμένα κείμενα πιο νηφάλια, πιο πειθαρχημένα. Μάλλον (και) γι' αυτό μπορούν ακόμα να διαβάζονται με ενδιαφέρον, κοντά 45 χρόνια μετά.

Συχνά φίλοι και συνεργάτες, αυτοί που τον παρακολούθουσαν στο *Βήμα*, στον *Ταχυδρόμο* και στις *Εποχές*, ή και άλλοι που τον γνώρισαν αργότερα στην *Εταιρεία Σπουδών*, τον παρότρυναν να τα εκδώσει: αλλά δεν το αποφάσιζε. Ας τα εκδώσετε εσείς αφού πεθάνω, είχε πει.

Να τα, λοιπόν, μπαμπάκο. Μια επιλογή εξ αυτών¹. Τέσσερα χρόνια μετά.

Η όλη διαδικασία ήταν για μένα συγκινητική. Η αφορμή να δω αυτά τα κείμενα, κάποια μάλιστα για πρώτη φορά. Μετανιώνω που δεν τα διάβασα όσο ήσουν ακόμα κοντά μας, να τα κουβεντιάζαμε. Το πρότεινες κι εσύ καμιά φορά αστειευόμενος (ή μήπως όχι;) όταν σκεφτόμαστε τι θα κάνουμε και καταστρώναμε το πρόγραμμα του *Σαββατοκύριακου*: «...ή μπορούμε να κάτσουμε σπίτι και να σας διαβάσω παλιές μου κριτικές κι επιφυλλίδες», είχε γίνει ένα από τα οικογενειακά αστειάκια. Αλλά πού εμείς...

Κι έτσι όμως, εκ των υστέρων, ήταν σαν να κουβεντιάζουμε ξανά. Σαν να σε ακούω να μιλάς, ζυγίζοντας τις λέξεις, αντλώντας από τα ανεξάντλητα αποθέματα γνώσης, ελέγχοντας τη σκέψη και προχωρώντας τη σε βάθος. Και μπορώ εύκολα να σε φανταστώ να δουλεύεις τα κείμενα με προσήλωση, όπως σε θυμάμαι να κάνεις αργότερα με τις

1. Από τις 57 επιφυλλίδες που είχαν δημοσιευθεί στο *ΒΗΜΑ* κατά την περίοδο 1958-1975, εδώ περιλαμβάνονται 36. Η επιλογή έγινε για πρακτικούς κυρίως λόγους, καθώς διαφορετικά το βιβλίο θα ήταν υπερβολικά μεγάλο.

μεταφράσεις των θεατρικών έργων ή με άλλα κείμενα που καταπιανόσουν. Με στοίβες βιβλία, λεξικά και σημειώσεις δίπλα σου, να μην ησυχάζεις μέχρι να βρεις τον καλύτερο δυνατό τρόπο να διατυπώσεις κάτι.

Κάπως έτσι, υποθέτω, σιγά σιγά και χωρίς ρητές παροτρύνσεις, πέρασε και σε μένα η μεγάλη αγάπη για τον γραπτό λόγο. Κάπως έτσι, εκεί προς το τέλος της εφηβείας, άρχισα να σου μιλάω. Γράφοντας. Κάπως έτσι, αρχίσαμε να μοιραζόμαστε κείμενα, σκέψεις, αποφθέγματα, προβληματισμούς. Αναπολώ συχνά τις στιγμές αυτές, με νοσταλγία και ευγνωμοσύνη. Νοσταλγία για τον συνομιλητή που είχα την τύχη να έχω, για τα παράθυρα που μου άνοιγες, για τα απολαυστικά ταξίδια του μυαλού. Κι ευγνωμοσύνη για όλα αυτά που έκανες, για τον τρόπο που τα έκανες, εντέλει γι' αυτό που ήσουν. Που είναι στα μάτια μου, και σε όλα τα επίπεδα, το ακριβώς αντίθετο της δημόσιας ζωής στην Ελλάδα σήμερα.

Ρηνιώ Σκαλιόρα
Σεπτέμβριος 2017

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«**ΚΑΛΩΣΟΡΙΖΩ ΟΣΑ ΒΙΒΛΙΑ** διασώζουν τά εφήμερα δημοσιεύματα. [...] Καθώς παραπέμπουν, συχνότατα, σέ συλλογικές καλλιτεχνικές εμπειρίες, κεντρίζουν τή μνήμη μας, ανασύρουν πλούτη πού θά κινδύνευαν νά μείνουν ἴσως καταχωνιασμένα [...] Διαπιστώνουμε ξαφνικά ὅτι ἡ περιουσία μας εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι λογαριάζαμε καί ὅτι τό ξεχνᾶμε ζώντας μέ τίς δεκάρες πού μᾶς ρίχνει κάθε μέρα ἡ καταναλωτική κοινωνία».

Αὐτά τά λόγια τοῦ Κωστή Σκαλιόρα, γιά τήν ἔκδοση σέ βιβλίο, στά 1973, τῶν θεατρικῶν κριτικῶν τοῦ Βάσου Βαρίκα, μοῦ φαίνονται σήμερα γραμμένα γιά τίς δικές του ἐπιφυλλίδες στό *Βῆμα*, ἀπό τόν Μάρτιο τοῦ 1971 ὡς τόν Ἰούνιο τοῦ 1975, μιᾶ ἐπιλογή ἀπό τίς ὁποῖες ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ. «Ἐφήμερα δημοσιεύματα», ναι – πού διασώζουν ὅμως τό κλίμα μιᾶς ἐποχῆς: τόν ζόφο τῆς ἀπριλιανῆς δικτατορίας, τίς προσδοκίες τῆς Μεταπολίτευσης, τίς νεανικές ἐξεγέρσεις ἐκείνων τῶν χρόνων, τήν ἐπέλαση τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας... Ἐποχή πού σημαδεύει καί τή σημερινή, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως φανταζόμαστε. Γι' αὐτό, ἀξίζει νά τή θυμηθοῦμε, οἱ παλαιότεροι, καί νά τή γνωρίσουν οἱ νεότεροι πού δέν μπόρεσαν νά τή ζήσουν. Πολύ περισσότερο ὅταν ζωντανεῖ μέ τήν τίμια φωνή, τήν καλλιεργη-

μένη εύαισθησία καί τόν νηφάλιο στοχασμό τοῦ Κωστῆ Σκαλιόρα – ενός ἀπό τούς πιό εύγενικούς ἀνθρώπους πού μοῦ δόθηκε νά συναντήσω.

ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Τί ἐντυπωσιάζει σ' αὐτά τά κείμενα; Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὁ βαθύς ἀνθρωπισμός τοῦ συγγραφέα. Μικρό παράδειγμα: Ἐνῶ ἀρνεῖται νά καταδικάσει τίς «Εἰκόνες τῆς βίας» στόν κινηματογράφο (βλ. ἐδῶ, σελ. 107) –«δέν καταργοῦμε κάτι», γράφει, «κλείνοντας τά μάτια»–, διαφωνεῖ ὥστόσο μέ τή «θεμελιακή ἀπαισιοδοξία γιά τήν ἀνθρώπινη φύση», πού διακρίνει συχνά στήν «παράσταση τῆς ὠμότητος». Ὅχι, λέει, «δέν εἴμαστε καταδικασμένοι νά βιαιοπραγοῦμε, σάν νά μᾶς βαραίνει μιὰ κατάρρα. Ἐκεῖνος πού πιστεύει στόν ἀνθρώπο δέν τόν ὠραιοποιεῖ ἀλόγιστα. Ξέρει ἀπλῶς ὅτι μέ ὀρισμένες προϋποθέσεις μπορεῖ ν' ἀλλάξει. Ἡ ἀστήρικτη αἰσιοδοξία δέν ἀποτρέπει τίς καταστροφές. Ἀλλά ἡ ἀστήρικτη ἀπαισιοδοξία ἐδραιώνει τούς δυνάστες».

Αὕτη ἡ φιλόανθρωπη στάση διατρέχει ὅλα τά κείμενά του καί θεμελιώνει τή συνοχή τους, παρά τή θεματική τους ποικιλία. Ἡ πίστη του στόν ὀρθό λόγο καί στίς ἀξίες τοῦ Διαφωτισμοῦ τρέφει μιὰ γραφή πού διακρίνεται γιά τή στέρεα ἐπιχειρηματολογία της, τήν ἀκρίβεια, τό μέτρο, τήν ἀνεκτικότητα, τήν ἀποστροφή πρὸς τόν φανατισμό, τόν σεβασμό γιά τόν ἀντίλογο τοῦ ἄλλου, τό δημοκρατικό ἦθος. Ἀλλά συνάμα γιά τήν κριτική της τόλμη – πού ἰσοζυγιάζει μέ τήν εἰλικρίνεια τήν ταπεινοφροσύνη. Μιλώντας γιά τόν κριτικό, γράφει: «Στόν ἀναγνώστη πού τόν διαβάξει, στόν ἐργοδότη πού τοῦ ἐμπιστεύθηκε μιὰ στήλη, χρωστᾷ

νά πεί τήν ἀλήθεια. “Όπως τό χρωστᾶ καί στόν κρινόμενο. “Όπως τό χρωστᾶ καί στόν ἑαυτό του» («Ἡ στάση τοῦ κριτικού», σελ. 91). Κι ἐνῶ ἐξομολογεῖται τίς ἀπορίες του, τούς δισταγμούς καί τίς ἀμφιβολίες του, ξέρεи ὅτι ἐδῶ δέν χωροῦν ὑπεκφυγές: «Ὁ κριτικός πού παύει νά τολμᾶ ἐπειδή τόν παραλύει ὁ φόβος μήπως πέσει ἔξω καλό εἶναι νά παραχωρήσει σέ κάποιον ἄλλο τή θέση του». “Όσο γιά τήν ταπεινοφροσύνη, εἶναι μιᾶ ἀρετή ἴσως δυσεύρετη», ἀλλά «έντελῶς διάφορη ἀπό τήν ἐπιείκεια» (σελ. 95). Θυμᾶται κανείς ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τό «Ἐγκώμιο τῆς ἀμφιβολίας» τοῦ Μπρέχτ, πού παραθέτει ὁ Κωστής: «Στ’ ἀλήθεια, ἂν ἐγκωμιάζετε τήν ἀμφιβολία / μήν ἐγκωμιάζετε καί τήν ἀπελπισία τῆς ἀμφιβολίας! / Τί ὠφελεῖ ν’ ἀμφιβάλλεις / ἂν δέν μπορεῖς ν’ ἀποφασίσσεις;» («Ἄγρυπνος νοῦς», σελ. 187).

Ὁ Μπρέχτ εἶναι, πράγματι, ὁ σταθερός του ὁδηγός. Πάντα στόν «Ἄγρυπνο νοῦ», πού ἀναφέρεται στό «Ἡμερολόγιο ἐργασίας» τοῦ Γερμανοῦ δραματοουργοῦ, διαβάζουμε: «Ὅποιος νοιάζεται γιά τά προβλήματα τοῦ καιροῦ μας – πολιτικά, πολιτισμικά, ἠθικά, αἰσθητικά– θά βρεῖ, κάποια στιγμή, στόν δρόμο του τόν Μπρέχτ» (σελ. 180). Καί στήν ἐπόμενη ἐπιφυλλίδα, γιά τό ἴδιο θέμα: «Ὑπάρχει ἄραγε στόν καιρό μας ἄλλο παράδειγμα συγγραφέα πού νά καινοτόμησε αἰσθητικά σέ τέτοιαν ἔκταση καί νά προβληματίσθηκε θεωρητικά σέ τόσο βάθος, διατηρώντας ταυτόχρονα μιᾶ τόσο “παραγωγική” σχέση μέ τήν πνευματική κληρονομιά; [...] Ἴσως ὅμως ἡ ἀπάντηση ν’ ἄφηνε ἀδιάφορο τόν ἴδιο – πού συμβούλευε: “Διάβαζε ἀπορώντας”» (σελ. 195).

Αὐτό τό μάθημα ἔχει ἀφομοιώσει δημιουργικά ὁ Σκαλιόρας: ἀπορεῖ, ἐλέγχει κάθε αὐταπόδεικτη «ἀλήθεια», κά-

θε συμβατική βεβαιότητα, κάθε κοινό τόπο – πού αποτελεί συχνά τό βολικό ἄλλοθι τοῦ πνευματικοῦ συντηρητισμοῦ. Δυσπιστεῖ πρὸς τὸν κοινὸ νοῦ, πού «ἐνσωματώνει», ἀσφαλῶς, «τὴ συλλογικὴ πείρα, ἀλλὰ [...] δέν εἶναι σέ θέση νά ὑποκαταστήσει καί τὸν μεθοδικὸ στοχασμὸ», οὔτε «τὴν ἀναζήτησιν τῆς βαθύτερης ἀλήθειας», ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ὁποία «συμβαδίζει μὲ τὴν καταστρατήγησιν τῆς δικαιοσύνης» («Ὁ κοινὸς νοῦς», σελ. 71-72). Ὅπως ἀμφισβητεῖ τὴ «Στατιστικὴ ἀλαζονεία», πού «ἀποδίδ[οντα]ς» στοὺς ἀριθμοὺς ἀξία ὀριστικοῦ συμπεράσματος», καθιστᾷ «τὸ ἄτομο σχεδὸν ἀδιαφανές», ὁδηγεῖται «σέ αὐθαίρετες διαγνώσεις [...] τρέφεται ἀπὸ τὴ λειψὴ γνώση καί θεριεύει μὲ τὴν πνευματικὴ παραίτηση». «Γι' αὐτό», λέει, «καλὸ θὰ ἦταν ν' ἀποφεύγουμε τὰ μεγάλα λόγια καί τὰ σκέτα νούμερα» (σελ. 77-78).

Πῶς ὅμως ὁ κριτικὸς προσεγγίζει τὴ «βαθύτερη ἀλήθεια»; Ὁ Σκαλιόρας ἀπαντᾷ στὴ «Στάση τοῦ κριτικοῦ»: μὲ τὸν ἀδιάκοπο διάλογο μὲ τοὺς ἀποδέκτες του, τοὺς νοερὸς καί πραγματικὸς συνομιλητὲς του καί μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ (σελ. 91). Γιατί «ἡ κριτικὴ εἶναι καί ἀναζήτησιν ἐπικοινωνίας», ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν «διάλογο μὲ τὸ ἔργο, προϋπόθεση κάθε κρίσης, [πού] μπορεῖ νά διαθλαστεῖ, νά διακλαδωθεῖ σέ προσωπικὲς κλήσεις, ὅπου [...] ὁ κριτικὸς προσπαθεῖ νά μπεῖ στὴ θέση τοῦ ἄλλου ἢ τῶν ἄλλων καί νά δώσει σέ μιὰ πιθανὴ ἄποψη τὸ βάρος μιᾶς ἀνθρώπινης παρουσίας». Καί ὅταν ὁ κριτικὸς «δίνει στὴ σκέψη του κάποια συνοχή» γιὰ νά τὴ μεταγγίσει στὸν ἀναγνώστη, δοκιμάζει οὐσιαστικὰ νά σχεδιάσει τὴ φυσιογνωμία αὐτοῦ τοῦ ἀναγνώστη καί νά «διακρίνει ἀνάμεσα στίς λέξεις πού χρησιμοποιοεῖ» τὸ δικό του «πρόσωπο». Γι' αὐτό, γράφει,

«κάθε κριτικό σημείωμα είναι και μία άνοιχτή ἐπιστολή» («Άνοιχτές ἐπιστολές», σελ. 96). Πόσο κοντά φέρνει μία τέτοια σκέψη τή δουλειά τοῦ κριτικοῦ στό ἔργο τοῦ πρωτογενοῦς δημιουργοῦ! Τί ἄλλο κάνει κι ἐκεῖνος παρά νά σχεδιάζει τό πρόσωπο τοῦ ἀναγνώστη στόν ὁποῖο ἀπευθύνει τήν ἀνοιχτή ἐπιστολή του;

ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Αὐτός ὁ σπάνιος συγκερασμός κριτικῆς τόλμης, νηφαλιότητος καί ταπεινοφροσύνης φανερώνεται μέ ἐνάργεια στίς ἐπιφυλλίδες πού σχετίζονται μέ τό λειτούργημα τοῦ Σκαλιόρα ὡς θεατρικοῦ καί κινηματογραφικοῦ κριτικοῦ. Γνωρίζοντας καλά πόσο δυσπρόσιτο ἄν ὄχι ἀνέφικτο εἶναι τό ιδεῶδες τῆς πολιτιστικῆς δημοκρατίας, σέ μία καταναλωτική κοινωνία πού δυναστεύεται ἀπό τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα («πρέπει νά ἔχουμε τό θάρρος νά ποῦμε ὅτι τό κοινό δέν ἔχει πάντα δίκιο», γράφει τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1974 μετά τό 15ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου τῆς Θεσσαλονίκης), ἀποστρέφεται βαθιά τή λαϊκιστική δημαγωγία πού υποβαθμίζει τήν αἰσθητική ποιότητα. Ἄλλά ἀποστρέφεται ἐξίσου τόν πνευματικό ἀριστοκρατισμό πού ἀποκλείει τό εὐρύτερο κοινό ἀπό τά ἀγαθά τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς παιδείας, πιστεύοντας ὅτι ἡ καλλιτεχνική δημιουργία εἶναι, ἀπό τή φύση της, μία ἀνθρώπινη πράξη πολιτική καί δημοκρατική, μέ τήν πιό πλατιά σημασία αὐτῶν τῶν λέξεων. Καί ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς Συμπληγάδες, ἀναζητάει ἐπιμονα κάποια κριτήρια γιά νά διακρίνει τήν τέχνη ἀπό τό ἐμπόρευμα, τήν εἰλικρίνεια ἀπό τήν ἐπιδειξιμανία, τό γνήσιο ἀπό τό κάλπικο.

Δείτε, για παράδειγμα, στην έπιφυλλίδα «Τόλμη και ειλικρίνεια» (Ιανουάριος 1972) πώς προσπαθεί νά διακρίνει «πόση τόλμη και ειλικρίνεια υπάρχει στή συχνή χρήση τοῦ γυμνοῦ» πού ἄρχιζε νά πληθαίνει στίς ταινίες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, στήν ἀνερχόμενη «ἀνεκτική κοινωνία». Ἐπιλέγοντας ὡς ὁδηγό «τόν θεωρητικό τοῦ “φτωχοῦ θεάτρου”, τόν Γκροτόφσκι», γιά τόν ὁποῖο τό γυμνό σῶμα ἦταν ἱερό –«προσέγγιση πρὸς τίς πηγές τῆς ζωῆς»–, διαπιστώνει ὅτι αὐτή ἡ ἱερότητα ἐξευτελιζέται «ὅταν ἡ γύμνια μεταβάλλεται σέ αὐτοσκοπὸ [καί] γίνεται ἐμπόρευμα». Νά γιατί ὁ σημερινός σκηνοθέτης δέν πρέπει «μόνο ν’ ἀψηφῆσει τοὺς ἀποδοκιμαστικούς μορφασμούς τοῦ πουριτανοῦ», ἀλλὰ καί «νά διαπεράσει τό φράγμα τῶν ἀναρίθμητων διακοσμητικῶν γυμνῶν πού κυκλοφοροῦν στήν ὀθόνη, γιά νά βρεῖ, πέρα ἀπὸ αὐτό, τό ποιητικὸ ξάφνιασμα πού θά δικαίωνε τό ἔργο του» (σελ. 106).

Ἐδῶ διαβλέπουμε τό αἰσθητικὸ, ἀλλὰ καί ἠθικὸ πιστεύω τοῦ Σκαλιόρα. Τό μαρτυροῦν καί ὅσα γράφει μετὰ τό Φεστιβάλ τῶν Καννῶν τοῦ 1972: «Τό ἐντυπωσιακὸ θέαμα ἢ τό κινήγι τῆς πρωτοτυπίας εἶναι πολλές φορές ἡ μάσκα τῆς αἰσθητικῆς ἔνδειας. Τό μέτρο τῆς οὐσιαστικῆς πρωτοτυπίας εἶναι νά μπορεῖ νά πεῖ ὁ θεατής: αὐτό πού εἶδα δέν ἦταν δυνατὸ νά ἐκφραστεῖ διαφορετικά».

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καί ἡ ἄρνησή του νά προβεῖ σέ μιάν εὐκόλη καταδίκη τοῦ μελοδράματος, ἀφοῦ «ὅ,τι ἀνταποκρίνεται σέ μιάν ἀνάγκη [ἑνός μεγάλου μέρους τοῦ κοινοῦ] δέν μπορεῖ ν’ ἀποτελεῖ ἄθροισμα ἀρνητικῶν παραγόντων». Κι ἐνῶ παραδέχεται ὅτι στό μελόδραμα ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς ἐξαπάτησης, ἐπιχειρεῖ νά ξεπεράσει τήν ἀντίφαση, ἐπικαλούμενος πάλι τή στάση τοῦ Μπρέχτ ὡς «ἀντί-

δοτο για τούς συναισθηματικούς κατακλυσμούς), αλλά και άποφύγοντας να αντιμετωπίσει με υπεροψία τις επιθυμίες τῶν θεατῶν, ἀφοῦ ὅπως ἔλεγε ὁ δημιουργός τῆς («Ὁ Περσας τῆς πεντάρας»): «Υἰάρχουν ἐποχές ὅπου ὑποχρεώνεσαι νά διαλέξεις ἀνάμεσα στήν ἀνθρωπιά καί στό καλό γοῦστο» («Ἐξέταση ἑνός ὄρου», σελ. 57).

Ἀκόμα πιό ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ ἐπιφυλλίδα «Ὁ Βιλάρ» (Ἰούνιος 1971), δημοσιευμένη μέ ἀφορμή τόν θάνατο τοῦ μεγάλου σκηνοθέτη, στίς 29 Μαΐου τοῦ ἴδιου χρόνου. Κείμενο περισσότερο ἴσως ἐπίκαιρο σήμερα ὅπου τόσα δῆθεν πρωτοποριακά σκηνοθετικά πειράματα φαλιδεύουν, στό ὄνομα ἀμφίβολων νεωτερισμῶν, τήν ἀειθαλή νεωτερικότητα τῶν κλασικῶν ἔργων. «Ὁ Βιλάρ», τονίζει, «στήριζε πάντα τή διδασκαλία του στόν σκληρό πυρήνα τοῦ ἔργου. [...] “Ὁ δημιουργός στό θέατρο”, ἔγραφε, “εἶναι ὁ συγγραφέας. Ὁ σκηνοθέτης [...] κάνει πάντα ἔργο ἐρμηνευτῆ”. [...] Αὐτός ὁ ἀσκητισμός δέν κινδύνεψε ποτέ νά γίνει ἀποστέγνωση. Στήν τεχνοτροπία τοῦ Βιλάρ δέν ὑπῆρχε ἴχνος σχολαστικότητας. Ἀλλά δέν ὑπῆρχε καί ἴχνος φιλαρέσκειας» (σελ. 60-61).

Ἐπόδειγμα φιλικῶν καί εἰλικρινῶν διαλόγου ἀποτελεῖ ἡ ἐπιφυλλίδα «Θεωρήσεις καί ἐπιθεωρήσεις» (Αὐγουστος 1972), πού συνομιλεῖ μέ τό ἄρθρο τοῦ Κώστα Γεωργουσόπουλου «Ἐπιθεώρηση, τό πολιτικό μας θέατρο», δημοσιευμένο λίγες μέρες νωρίτερα στό *Βῆμα*: «ἓνα ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον κείμενο», γράφει ὁ Σκαλιόρας. Κι ἐνῶ συμφωνεῖ μέ τόν ἀρθρογράφο, πιστεύοντας «πῶς τό εἶδος ταιριάζει στήν ἐλληνική ἰδιοσυγκρασία», διαφωνεῖ μέ τήν ἀποψή του ὅτι «οἱ Ἕλληνες ἠθοποιοί τῆς ἐπιθεώρησης κάνουν ἀποστασιοποίηση... πολύ πρὶν ἀπό τόν Μπρέχτ». Γιατί, ἂν «ὁ

ήθοποιός δέν κρύβει ποτέ πώς κάνει θέατρο), αυτό δέν φτάνει «γιά νά μιλήσουμε γιά ἀποστασιοποίηση». «Μοῦ φαίνεται», γράφει, «πώς ἀπό τή στάση του λείπει αὐτό πού ὁ Κ.Γ. ἀποκαλεῖ παραξένισμα. Ἡ μπρεχτική μέθοδος μάχεται τό οἰκειό. [Ἐνῶ] στήν ἐπιθεώρηση ὁ θεατής δέν ἀνακαλύπτει κάτι νέο. Ξαναβρίσκει κάτι πού ξέρει – καί πού τοῦ ἀρέσει. Αὐτός εἶναι ἄλλωστε ὁ λόγος πού πηγαίνει». Κι ἐδῶ ὁ Σκαλιόρας κλείνει τό μάτι στόν ἀναγνώστη πού θυμᾶται, μέσα στή δικτατορία, ἀλλοτινούς καιρούς: «Ἄν δέν μέ ἀπατᾶ ἡ μνήμη μου – ἔχει περάσει, ἀλλοίμονο, πολὺς καιρός ἀπό τότε–, κάμποσοι ἀπό τούς πολιτικούς μας δέν δυσανασχετοῦσαν καθόλου ὅταν οἱ ἐπιθεωρησιογράφοι τούς διάλεγαν γιά στόχο» (σελ. 139).

Παρόμοιοι λόγοι ἐξηγοῦν τήν ἀπογοήτευσή του ὅταν ξαναβλέπει, τό φθινόπωρο τοῦ 1972, τόν «Δικτάτορα» τοῦ Τσάπλιν: «Ὁ Χίνκελ τοῦ “Δικτάτορα” εἶναι ἓνας Χίτλερ τόν ὁποῖο δέν καταφέρνουμε οὔτε ἐμεῖς νά πάρουμε στά σοβαρά. Ἡ ἀπαίσια ὄψη του καλύπτεται ἀπό τή δεξιοτεχνία μέ τήν ὁποία σχεδιάζεται ἡ κωμική φιγούρα». Συλλογίζεται πάντα τόν Μπρέχτ, γιά τόν ὁποῖο «ἡ φρίκη δέν πρέπει νά πάψει οὔτε στιγμή νά εἶναι αἰσθητή» – κάτι πού, ὑπογραμμίζει ὁ Σκαλιόρας, «ἀπουσιάζει ἀπό τόν “Δικτάτορα”» («Τσάπλιν καί Μπρέχτ», σελ. 147).

Προσέξτε ἀκόμα πώς ἀνοίγει ἡ ἐπιφυλλίδα «Ὁ Ἄρλεκίνος καί τό φίμωτρο» (Ἰανουάριος 1973): «Νά σέ φιμώνουν κι ἐσύ νά καταφέρνεις νά πεῖς τόν λόγο σου, ἐμπαίζοντας τούς διῶκτες σου, κάνοντας τούς ἄλλους νά γελᾶνε». Ἐδῶ δέν μπορῶ νά μή φανταστῶ τόν ἐκκολαπτόμενο θεατρικό συγγραφέα, σκηνοθέτη ἢ ἡθοποιό πού τόν διαβάζει τότε, ὑπομένοντας κι αὐτός τό καθημερινό φίμωτρο τῆς χούντας,

νά μηχανεύεται ανάλογους τρόπους πνευματικῆς αντίστασης στό καθεστώς. Μιά τέτοια μέθοδο ὑποδεικνύει ὁ Σκαλιόρας, καθώς ξαναθυμᾶται τόν Μπρέχτ, ὁ ὁποῖος «μοιάζει νά γνέφει φιλικά [στόν Ἀρλεκίνο] συστήνοντας τήν πονηριά στόν συγγραφέα πού θέλει νά καταπολεμήσει τό ψέμα καί τήν ἀμάθεια. Φροντίζοντας ὁμως νά προτάξει: τό θάρρος νά λές τήν ἀλήθεια τή στιγμή πού παντοῦ τήν καταπνίγουν· τήν ἐξυπνάδα νά τήν ἀναγνωρίζεις τή στιγμή πού παντοῦ τήν κρύβουν· τήν τέχνη νά τήν κάνεις εὐκολομεταχείριστη σάν ὄπλο· καί ἀρκετή κρίση γιά νά διαλέγεις ἐκείνους στά χέρια τῶν ὁποίων θ' ἀποβεῖ ἀποτελεσματική» (σελ. 166).

Καί ὅταν τά διαβάζω σήμερα ὅλα τοῦτα, συνειδητοποιῶ, ὄχι δίχως κάποια ἐκπληξη, ὅτι ὁ Κωστής πού γνώρισα λίγο μετά τή δικτατορία –αὐτός ὁ ἦπιος, μειλίχιος, φιλειρηνικός ἄνθρωπος– ἔκρυβε μέσα του ἕναν ἀγωνιστή. Τό μαντεύω καί στήν ἐπιφυλλίδα «Γκομπρόβιτς καί Ζαρρῦ» (Δεκέμβριος 1972), ὅπου συσχετίζει τήν ἐξέγερση τοῦ Πολωνοῦ δραματουργοῦ ἐνάντια στή γελοιότητα καί τήν αἱματηρή τραγωδία τῆς κοινωνικῆς σοβαροφάνειας μέ τόν ἀνατρεπτικό «Ἰμπύ Τύραννο» τοῦ δεκαπεντάχρονου Ἀλφρέντ Ζαρρῦ (σελ. 154). Καί τό ἐπαληθεύω στό κείμενο «Ὁ “Ταρτοῦφος” κι οἱ ταρτοῦφοι» (Μάρτιος 1973), ὅπου, μέ ἀφορμή τά τριακόσια χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Μολιέρου, μιλάει ὄχι γιά τόν δραματουργό-ἡθοποιό πού πέθανε πάνω στή σκηνή στίς 17 Φεβρουαρίου τοῦ 1673, ἀλλά γιά τόν ἐσαεῖ «ζωντανό Μολιέρο. Δηλαδή: τόν μαχόμενο». Αὐτόν πού, ὅπως γράφει, «τόν κρατᾶν ζωντανό ἢ τέχνη του κι οἱ ταρτοῦφοι» (σελ. 172) – οἱ ταρτοῦφοι ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Η ΕΓΓΟΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΛΛΟΥΣ
ΚΑΙ Ο ΚΑΗΜΟΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Είναι φανερό: ή σκέψη του Σκαλιόρα είναι στραμμένη προς τους άλλους – τους πολλούς. Έκφράσεις όπως «χάριν τῶν πολλῶν», «μοίρα τῶν πολλῶν», «δημιουργική συμβολή τῶν πολλῶν» ἐπανέρχονται κάθε τόσο στα γραπτά του. Αὐτή ἡ ἐγγοία ἀποκαλύπτεται πρῶτα στὸν καημὸ του γιὰ τὸν τόπο, τὴν Ἑλλάδα, ἰδωμένη χωρὶς ἔγχος ἐθνικισμοῦ, ἀλλὰ μὲ βαθύ πόνου γιὰ τὸ παρελθόν, τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον της: τὴν τυραννισμένη ἱστορία της, τὰ ὄραματα καὶ τίς διαψεύσεις τους, ἀλλὰ καὶ τὰ δημιουργικὰ σκιρτήματα πού κυοφοροῦν ἴσως ἓνα διαφορετικὸ αὐριο. Δεῖτε τὴν ἐπιφυλλίδα γιὰ τὸν Χουρμούζη (Μάιος 1972), τὸν συγγραφέα τοῦ «Τυχοδιώκτη» καὶ τοῦ «Ἵπάλληλου»: ἀκόμα ἓναν ἀδικημένο ἀγωνιστὴ τοῦ '21 πού τοῦ θυμίζει τὸν Μακρυγιάννη (μὲ τὴ διαφορὰ, ὅτι αὐτὸς αἰσθάνεται ὅτι ὁ τόπος δέν τὸν σηκώνει καὶ φεύγει «διὰ τὴν Τουρκίαν») καὶ πού τοῦ ἐμπνέει τοῦτα τὰ λόγια: «Ξαφνικά νιώθουμε νὰ ἔρχεται πολὺ κοντὰ μας ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραφε: “Αὐτὸ πού μᾶς πονεῖ πρέπει καὶ νὰ τὸ ὀμιλοῦμεν”» (σελ. 123). Αὐτὸ ἀκριβῶς δέν ἔκανε στὰ χρόνια τῆς χούντας ὁ Κωστής;

Ὁ ἴδιος καημὸς τὸν κυριεύει ὅταν διαβάζει τὴ «Μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε» τοῦ Ἀλέξη Δημαρᾶ γιὰ τίς ἀνευδῶτες ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, βιβλίο στό ὁποῖο, γράφει ὁ Σκαλιόρας, «τά μελαγχολικά συμπεράσματα ἀντισταθμίζονται ἀπὸ τίς ἐλεύθερες φωνές», ἀλλὰ καὶ «ἐπιτείνονται μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι [αὐτές] δέν κατάφεραν ν' ἀκουστοῦν [...] Πῶς νὰ μείνει κανεὶς ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτι-

κή χλωράδα πού φανερώνουν οι πρώτες κιόλας μαρτυρίες;» «Όμως τό καταστάλαγμα εἶναι πικρό: «Ἀκινήσια. Ἡ ἀδιάκοπη ἀνακοπή τῆς φορᾶς» («Ἀνακοπτόμενο ἄλμα»), Φεβρουάριος 1974, σελ. 223). Θαρρῶ πώς ἀκούω τά λόγια τοῦ Σεφέρη γιά τόν «ἀτέλειωτο διάλογο τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας: ὁλοένα νά ἐτοιμάζει μιάν ἀνθηση, ὁλοένα νά τήν ἀπειλεῖ ἕνας χαλασμός».

Νά ὅμως πού τό μέλλον ἀνοίγει ξαφνικά ξαναγεννώντας τήν ἐλπίδα. Λίγες μέρες μετά τή Μεταπολίτευση τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1974, δημοσιεύει μιάν ἀπό τίς ὠραιότερες ἐπιφυλλίδες του, μέ τόν τίτλο «Μιά διάσταση τῆς ἐλευθερίας: τό μέλλον». Κορφολογῶ: «...αἰσθάνομαι τή σφοδρή ἐπιθυμία νά πῶ ὅτι τό μέλλον ἔγινε παρόν. [...] Τώρα μιλάμε γιά πράγματα χεροπιαστά. Τώρα δέν εἴμαστε ἀποκομμένοι. Τή θέση τῆς ἀποστροφῆς τήν πῆρε ὁ διάλογος, τό φιλικό νεῦμα. Τό μέλλον μας βρίσκεται ξανά σέ ἐπικοινωνία μέ τό παρόν [...] ξανάγινε γνήσιο. Κέρδος ἀνυπολόγιστο, ἐφόδιο ἀνεκτίμητο. Εἶπα γνήσιο. Δέν εἶπα ρόδινο [...] Στό ἐρώτημα “τί ἄλλαξε;” μπορούμε πιά νά λέμε πώς [...] ἄλλαξε καί ἡ σχέση μας μέ τό μέλλον. Πώς τώρα τό βλέπουμε σάν συνώνυμο τῆς εὐθύνης μας. Καί σάν μιὰ ἀπό τίς διαστάσεις τῆς ἐλευθερίας μας» (σελ. 240-241).

Ἀπό ἐκείνη τή στιγμή, δέν θά διστάσει, αὐτός ὁ ἀκοιμάτιστος ἄνθρωπος, νά παρέμβει στό πολιτικό καί στό πολιτιστικό γίγνεσθαι τῆς χώρας. «Τώρα πού ξαναρχίζει ὁ διάλογος μέ ὅσους ἔχουν τήν εὐθύνη τῶν κοινῶν, οἱ σκέψεις γίνονται, πῶς φυσιολογικά, προτάσεις», γράφει στήν ἐπόμενη ἐπιφυλλίδα («Πολιτιστική δικαιοσύνη», σελ. 242). Κι ἕναν μήνα ἀργότερα: «Ἐχω τή γνώμη –καί τήν ἐλπίδα– ὅτι ἡ ἀντιδικτατορική ἐνότητα διαμόρφωσε, ὡς ἕνα σημεῖο,

ένα κοινό λεξιλόγιο, άσχετο με τή γλώσσα τῶν συμβιβασμῶν ἢ τῶν ὑστερόβουλων προσεγγίσεων. “Όσο περισσότερο ἀντέξει αὐτό τό λεξιλόγιο, τόσο μεγαλύτερο θά εἶναι τό κέρδος γιά τήν πολιτική ζωή τοῦ τόπου». Καί, καθῶς πλησιάζουν οἱ ἐκλογές τῆς 17ης Νοεμβρίου –οἱ πρῶτες ὕστερα ἀπό δεκαπέντε σχεδόν χρόνια–, στίς ὁποῖες εἶναι ὑποψήφιοι ἀρκετοί ἀντιστασιακοί διανοούμενοι, διατυπώνει τήν προσδοκία πού μοιραζόμεσταν τότε ὅλοι: «Από τόν πολιτευόμενο διανοούμενο περιμένουμε νά διαφυλάξει τόν δυναμισμὸ μιᾶς σχέσης [μέ τόν ψηφοφόρο καί τόν πολίτη] πού ἀπολιθωνόταν ἄλλοτε [...] σ’ ἕνα εἶδος κηδεμονίας». Τό ζητούμενο εἶναι «ἡ διατήρηση τῆς γονιμότητας ἑνός διαλόγου χωρὶς τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχουν οὔτε δημοκρατική πολιτεία οὔτε πολιτικά κόμματα. Τόσο ἡ ἀπουσία τοῦ διαλόγου, ὅσο καί ἡ στεῖρα, ἄγονη διένεξη φθείρουν, καμιά φορά ἀνεπανόρθωτα, ἀνθρώπους καί θεσμούς» («Προσδοκίες», Ὁκτώβριος 1974, σελ. 253). Πόσο πικρά ἀντηχεῖ, ἀλλά καί πόσο τραγικά ἐπίκαιρη εἶναι σήμερα ἡ τελευταία φράση!

Ὅστόσο, ἡ μέριμνα τοῦ Κωστῆ γιά τά κοινά ἐπικεντρώνεται κυρίως στόν πολιτισμό. Στήν «Πολιτιστική δικαιοσύνη», πού προανέφερα, ξαναπιάνει τό νῆμα παλαιότερης ἐπιφυλλίδας τοῦ Μαρτίου τοῦ 1971. Διαπιστώνοντας ἐκεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στούς λίγους καί στούς πολλούς, γιά τούς ὁποίους ὁ πολιτισμός μένει οὐσιαστικά ἀπρόσιτος – καί μάλιστα, ἐπισήμαινε αἰχμηρά, σέ μιάν ἐποχή πού «κομπάζει γιά τά μέσα πού θέτει στή διάθεση τοῦ συνόλου», πράγμα πού θά ἔπρεπε νά κάνει «ὀξύτερη τήν αὐτοκριτική [της]»–, ἀναρωτιόταν: «Τί μπορεῖ νά γίνει γιά ν’ ἀρχίσει νά διεισδύει αὐτός ὁ ἄλλος “τρίτος κόσμος” σ’ ἕναν χῶρο πού

του ἦταν ὡς τώρα ξένος; [...] Αυτό τό χάσμα», ἔλεγε, «θά πρέπει νά γεφυρώσουν ὅσοι ἀφιερῶσουν τίς δυνάμεις τους σ' ἓνα τέτοιο ἔργο» καί τόνιζε («ἰσχυροί ὅποιαδήποτε προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐξομοιώνεται οὐσιαστικά μέ ἄσκηση ἢ διεκδίκηση ἐλευθερίας») («Πολιτιστική ἀνισότητα», σελ. 50).

Στόν ἴδιο, λοιπόν, προβληματισμό ἐπανέρχεται τόν Σεπτέμβρη τοῦ 1974. Βλέποντας τόν ὀρίζοντα νά ἀνοίγει πάλι καί γιά τόν πολιτισμό, προτείνει «τή συγκρότηση μικρῶν εὐκίνητων πολιτιστικῶν πυρήνων, πού γύρω ἀπό μία θεατρική ομάδα θά προσπαθήσουν νά ἐνσωματωθοῦν ὀργανικά στή ζωὴ μιᾶς πόλης καί μιᾶς περιοχῆς – νά ριζώσουν». Τό κυριότερο: «Τά μέλη τοῦ πολιτιστικοῦ πυρήνα θά πρέπει νά δείξουν ἀληθινὴ ταπεινοφροσύνη γιά νά [...] πείσουν ὅτι δέν προέρχονται ἀπό “ἄλλη ράτσα”, ὅτι ἀγωνίζονται κι αὐτοί νά συνδυάσουν τό μεράκι μέ τό μεροκάματο, τό καθαρό μυαλό μέ τήν καλοκαμωμένη δουλειά» (σελ. 246).

Ἀξιομνημόνευτη εἶναι καί ἡ πρότασή του νά γίνει μιὰ – κινηματογραφική κυρίως – καταγραφή τῆς παλαιότερης Ἀθήνας πού θά μᾶς ἔδειχνε πάνω ἀπ' ὅλα τόν «ρυθμὸ τῆς ζωῆς» της. Ἰδέα πού τόν ὀδηγεῖ σ' ἓναν γενικότερο στοχασμό – πολὺτιμη παρακαταθήκη γιά παλαιούς καί νέους: «Δέν πρόκειται γιά ρομαντικὴ προσέγγιση στά περασμένα, ἀλλά γιά ἀνάγκη αὐτογνωσίας. [...] Ὅσο ἀδιανόητη θά ἦταν ἡ ἀβασάνιστη προτροπὴ γιά μιὰν ἐπιστροφή σέ ξεπερασμένα σχήματα, τόσο ἀδικαίωτη θά ἦταν καί ἡ ἀλαζονικὴ διαβεβαίωση ὅτι πρέπει νά ἀδιαφορήσουμε γιά τόν κόσμο ἀπὸ τόν ὁποῖο βγαίνουμε». Ἄλλωστε τό «ἀρχεῖο» πού προτείνει «δέν θά διαφυλάξει μόνο ὅ,τι ἐπιζεῖ, ἀλλά καί ὅ,τι

ζεῖ, ἀλλάζοντας ἀδιάκοπα καί καμιά φορά ραγδαῖα». Τό ζητούμενο εἶναι: «Νά σταματήσει, ὡς ἓνα σημεῖο, [...] τή διάβρωση τοῦ ἐδάφους καί νά σιγουρέψει κάπως τά βήματα τῶν κατοπινῶν» («Μνήμη καί καταγραφή», Μάρτιος 1975, σελ. 260).

ΟΙ ΠΟΛΛΟΙ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ἀλλά ἡ ἔγνοια τοῦ Σκαλιόρα γιά τούς πολλούς δέν σταματᾶ στήν Ἑλλάδα – αὐτό φάνηκε ἤδη ἀρκετά. Τό μοίρασμα τοῦ πολιτισμοῦ σέ ὅλον τόν δῆμο τόν βασανίζει σέ οἰκουμένη κλίμακα, στή δύσκολη ἐποχή μας.

Μάρτυρας ἡ «Αἰσιοδοξία χωρίς ψευδαισθήσεις» (Αὐγούστος 1973) γιά τό βιβλίο τοῦ Φρανσίς Ζανσόν («Ἡ πολιτιστική δράση στά πλαίσια τῆς πολιτείας»), πού εἶχε κυκλοφορήσει τότε. Συμφωνώντας μέ τόν Ζανσόν ὅτι «ὁ κόσμος στόν ὁποῖο ζοῦμε μᾶς ἐμποδίζει νά παίξουμε τόν ρόλο τοῦ πολίτη στό ἀκέραιο», ἀφοῦ σέ μιά κοινωνία πού καθορίζεται ἀπό τό κέρδος «ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἀνθρώπους συνειδησιακά ἀκρωτηριασμένους στήν πλειοψηφία τους», ἀποζητάει μιά «“νέα κοινωνικότητα” πού θά μᾶς βοηθήσει ν’ ἀντιταχθοῦμε στίς μηχανικές ἀντιδράσεις». Καί, σέ μιά τέτοια ἀναζήτηση, ἡ σχέση μας μέ τήν πνευματική κληρονομιά τοῦ παρελθόντος δέν θά πρέπει νά εἶναι οὔτε μιά δῆθεν «ἐπαναστατική» ἀποποίηση οὔτε μιά ἄκριτη ἀποδοχή, ἀλλά μιά σχέση «διαλεκτική». Αὐτή τή στάση ἐκτιμᾶ στό βιβλίο: «μιά αἰσιοδοξία χωρίς ψευδαισθήσεις καί μιά νηφαλιότητα χωρίς κυνισμό» (σελ. 203).

Μοῦ φαίνεται πώς, ἐκεῖνα τά χρόνια, ὁ Κωστής ἔχει τή σαφέστατη αἴσθηση ὅτι προσεγγίζουμε στό κατώφλι μιᾶς

νέας εποχής –τῆς κορεσμένης ἀπό «πολιτιστικά ἀγαθά» καί ἀντιφατικῆς ἐποχῆς πού βιώνουμε πολύ ἐντονότερα στίς μέρες μας– ἡ ὁποία χρειάζεται νά ἐρμηνευτεῖ μέ νέα ἐργαλεῖα. Παράδειγμα, ἡ ἐπιφυλλίδα «Πολυφωνία καί ἐκλεκτισμός» (Ἀπρίλιος 1972), σχετικά μέ τά σουπερμάρκετ πού πουλοῦν βιβλία καί δίσκους –(ιδέα), γράφει, «[πού] θά φαινόταν, πρὶν ἀπό μερικά χρόνια ἀκόμα, κωμική». Καί, χωρίς νά ἀμφισβητεῖ τὰ θετικά τοῦ φαινομένου –τό ὅτι, λόγου χάρη, διευκολύνει τήν πρόσβαση στόν πολιτισμό τοῦ ἐργαζόμενου πού δέν ἔχει τόν χρόνο νά ἀναζητήσει ἕνα βιβλίο στό βιβλιοπωλεῖο–, βλέπει ὀλοκάθαρα τόν κίνδυνο: «Ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι ἡ προσφορά τοῦ “πνευματικοῦ ἐμπορεύματος” –ἀκόμα κι ἂν ἡ διανομή του γινόταν δωρεάν–, δέν εἶναι δυνατόν ν’ ἀντικαταστήσει μιὰ διαπαιδαγώγηση πού πρέπει ν’ ἀρχίσει ἀπό πολύ νωρίς γιά νά δώσει στή σκέψη μιάν ἱκανότητα ἐπιλογῆς, μιὰ δυνατότητα ἀξιολόγησης» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ἔτσι, ὁ «καταναλωτής» βυθίζεται σέ σύγχυση: «Μέ τή βιασύνη τῶν καιρῶν κορφολογαίε τὰ “ἀγαθά” σέ μιὰ κατάσταση πληθωριστικῆς μέθης πού τοῦ δίνει τήν ψευδαίσθηση τοῦ πλούτου. Ἡ πνευματική του περιέργεια [...] κινδυνεύει, μέ τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἐρεθισμάτων καί τή λειψή τους ἱκανοποίηση, νά χάσει τή γονιμότητά της» (σελ. 116). Τί σωστά προέβλεπε ἀπό τότε τή σημερινή σύγχυση ὄλων μας μπροστά στόν καλπάζοντα πιά «πολιτιστικό» πληθωρισμό, μέ τὰ προσφερόμενα ὄντως δωρεάν «προϊόντα» – πού ἰσοπεδώνει σημαντικά καί ἀσήμαντα!

Ἐξίσου εὐστοχο εἶναι τό κείμενο «Ἄτυχοι δραπέτες καί ἀποφασιστικοί πεζοπόροι» (Δεκέμβριος 1973), ἀφιερωμένο στό λεύκωμα γελοιογραφιῶν «Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας

ας) «του φίλου [τ]ου» Κώστα Μητρόπουλου: κείμενο γραμμένο μέ κέφι, χιούμορ και βαθιά ευαισθησία, αληθινό δῶρο-ἀντίδωρο φιλίας πού πηγάζει ἀπό τήν ἐκτίμηση γιά τίς ἀρετές του φίλου. Κι ἂν αὐτές οἱ γελοιογραφίες, λέει, «δέν προμηγῶνε τίποτα καλό», ὑπάρχει πάντα «ένα κλωναράκι πού ξεπετάγεται, ἀναπάντεχα, ἀπό ἕναν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή» ὅπως ὑπάρχει καί ὁ πεζοπόρος του τελευταίου σκίτσου, πού «μέ τό κεφάλι χωμένο στούς ὤμους προχωρεῖ στό σκοτάδι [καί πού] μ' αὐτή τήν ἀποφασιστική περπατησιά [...] σκοπεύει νά φτάσει στό τέλος τῆς σήραγγος» (σελ. 222). Ὁ δρόμος πρὸς τήν αὐτογνωσία καί τή γνήσια ἐλπίδα δέν περνάει ἀπό τήν εὐκολη αἰσιοδοξία, πού τρέφει τόσες ψευδαισθήσεις, ἀλλά ἀπό τή διορατικότητα, ὅσο πικρή κι ἂν εἶναι, μᾶς προειδοποιοῦν ἀδελφικά γελοιογράφος καί ἐπιφυλλιδογράφος.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα πού τόν προβληματίζει σοβαρά εἶναι οἱ ἀλλαγές πού ἔφερε στή ζωή μας ἡ τηλεόραση – ἡ ὁποία μόλις τότε ἔκανε τήν ἐμφάνισή της στήν Ἑλλάδα – καί προπαντός ἡ ἐπίδρασή της στά παιδιά. Σ' αὐτό ἔχει ἀφιερώσει τρεῖς ἐπιφυλλίδες. Ἡ πρώτη («Τηλεόραση», Ἰούνιος 1972) φέρει τόν χαρακτηριστικό ὑπότιτλο («Ἀπό τήν ἀποστροφή στόν ἔλεγχο»). Ὁμολογώντας ὅτι «ὑποδέχεται χωρίς ἐνθουσιασμό [τό νέο μέσο]», θέτει, ὥστόσο, ἕνα κρίσιμο ἐρώτημα: «Ἄν [...] μᾶς νοιάζει, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ μοίρα τῶν πολλῶν, τότε μέ ποιά δικαιολογία θά στρέψουμε ἀλλοῦ τό πρόσωπο ἀδιαφορώντας γιά τήν καθημερινή τους τροφή; [...] Ἡ καταγγελία πρέπει νά βασιζέται σέ μιὰ πληροφορόρηση ἀπό πρῶτο χέρι». Τό αἴτημά του εἶναι πάντα «ἕνας κριτικός σχολιασμός [ὁ ὁποῖος ὡς] ἄσκηση ἐλευθερίας, καθημερινή κι ἐπίπονη, θά πρέπει νά προέρχεται ἀπό

άνθρώπους πού, έκτεθειμένοι οί ίδιοι στην άκτινοβολία τῆς τηλεόρασης, προσπαθοῦν νά διαφυλάξουν τή νηφαλιότητά τους» (σελ. 128).

Τό ἴδιο πνεῦμα διακρίνει καί τήν «Άσκοπη άντισηψία. Τά παιδιά καί ἡ τηλεόραση» (Άπρίλιος 1975). Μιλώντας γιά ἕναν πατέρα «πανικόβλητο μπροστά στόν μαγνητισμό πού άσκει [στην κόρη του] ἡ τηλεόραση», ἐπιλέγει ὄχι τήν αὐταρχική άπαγόρευση αλλά τήν πειθώ. Καί τί άπαντᾷ τό δωδεκάχρονο κορίτσι στά ἐπιχειρήματα τοῦ μπαμπᾶ; «Τί σημασία ἔχουν ὅλα αὐτά, άφοῦ ἐγώ θά εἶμαι εὐχαριστημένη;» Ὅποτε ὁ Κωστής άναρωτιέται: «ὡς ποιό σημειῶ εἶναι ἐπιθυμητό νά κρατᾷμε τό παιδί σέ στεγανό χῶρο, μέ τή δικαιολογία ὅτι ἡ περιρρέουσα άτμόσφαιρα εἶναι μολυσμένη;». Ὑποψιάζεται «ὅτι γιά τόν μέσο ὄρο τῶν ἐνηλίκων δέν εἶναι πάντα διάφανο τί άποκομίζει ἕνα παιδί από τή σχέση του μέ τόν γύρω κόσμο». Ὑποψία πού μοιάζει νά ἐπαληθεύεται ὅταν μαθαίνει ὅτι ὁ ἴδιος πανικόβλητος πατέρας πῆγε μιά μέρα τήν κόρη του στό θέατρο νά δοῦν τόν «Θάνατο τοῦ Δαντών», σίγουρος ὅτι τό παιδί θά βαρεθεῖ. Μά πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἔκπληξή του «ὅταν ἡ κόρη του ἐκδήλωσε τόν ἐνθουσιασμό της» (σελ. 266)!

Άσφαλῶς ἡ δεκαετία τοῦ 1970 ὅπου γράφει ὁ Σκαλιόρας μᾶς φαίνεται σήμερα περίπου προϊστορική – οί συνθῆκες ἔχουν ἀλλάξει ριζικά. Ὅμως ὁ δομικός πυρήνας τοῦ προβληματισμοῦ του μένει, πιστεύω, άνέπαφος, ἴσως καί πιό ἐπίκαιρος άπ' ὅσο τότε: Πῶς νά διασώσουμε τήν αἰσθητική άξία, τήν πνευματική εὐθυκρισία καί τήν ἠθική μας άκεραιότητα άπέναντι στόν καταιγισμό άναρίθμητων άπατηλῶν πληροφοριῶν καί μηνυμάτων πού κυκλοφοροῦν κάθε δευτερόλεπτο στό Διαδίκτυο καί στά κινητά μας;

Δεΐτε καί τήν έρευνα εκείνης τῆς έποχῆς πού παρουσιάζει ὁ Σκαλιόρας στήν έπιφυλλίδα του «Δάσκαλοι, μαθητές καί μικρή ὀθόνη» (Ίούλιος 1972, σελ. 129), τά ἀμφίροπα ἤ καί ἀντιφατικά πορίσματα τῆς ὁποίας ἐπιβεβαιώνονται σήμερα ἀπό πάμπολλες ἀνάλογες έρευνες γιά τήν επίδραση τοῦ Internet καί τῶν μέσων κοινωνικῆς δικτύωσης σέ παιδιά, νέους καί μή νέους.

Αὐτή τήν ικανότητα νά διακρίνει τά ἐπερχόμενα φανερώνει καί στήν «Ἀπορρόφηση τῆς διαμαρτυρίας» (Ίούλιος 1971), πού ἀναφέρεται («στά ξεσηκωμένα νιάτα» (ὁ Μάης τοῦ '68 εἶναι νωπός ἀκόμα). Συναισθανόμενος πώς τούτη ἡ ἐξέγερση ξεφεύγει ἀπό «τή συνήθη ἀναφορά στό “χάσμα τῶν γενεῶν”»), καθώς ὀδηγεῖ σέ μιάν ἀκραία ἀπόρριψη τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, ἐντοπίζει ἐδῶ ἀκριβῶς τή θεμελιώδη τῆς ἀντίφαση: αὐτά τά παιδιά πού ζητοῦν νά ἀνατρέψουν τήν καταναλωτική κοινωνία «ἔγιναν [...] ἰδανικοί καταναλωτές γιά τά προϊόντα πού “συμβόλιζαν” τήν ἀντίθεσή τους»). Ἔτσι, «πέφταν σέ μιὰ παγίδα. Εἶχαν ξεκινήσει ν' ἀλλάξουν τόν κόσμο, κι ἔβρισκαν τώρα ικανοποίηση βλέποντας τά πορτραῖτα τοῦ Γκουεβέρα στά καταστήματα νεωτερισμῶν». Γι' αὐτό ἄλλωστε «ἡ βαλλόμενη κοινωνία δέν πανικοβάλλεται». Κι ἐδῶ ὁ Σκαλιόρας δίνει τό παράδειγμα τοῦ ἰθύνοντα μεγάλης ἑταιρείας πετρελαιοειδῶν πού «συνιστᾷ τή μελλοντική πρόσληψη τῶν ικανώτερων “ἐπαναστατῶν”, [ἀφοῦ] μιὰ ἐκσυγχρονισμένη ἐπιχείρηση δέν μπορεῖ παρά νά ὠφεληθεῖ ἀπό τό σφρῆγος καί τήν τόλμη [τους]» (σελ. 68-69).

Πόσο αὐτές οἱ σκέψεις ἔμελλε νά δικαιωθοῦν καί πάλι μέ τόν χρόνο! Σήμερα πιά τό ξέρουμε: στό βάθος, ἐκεῖνοι οἱ ἐπαναστατημένοι νέοι τοῦ '70 «δέν εἶχαν νά διαλέ-

ξουν παρά ανάμεσα στόν βούρδουλα καί τήν ἔξαγορά» (σελ. 69).

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Κριτικός στοχασμός, θέατρο, κινηματογράφος, ἔγνοια γιά τόν τόπο, ζητούμενο τῆς πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς δημοκρατίας στό κατώφλι μιᾶς νέας ἐποχῆς... Ὁ προσεχτικός ἀναγνώστης θά διαπιστώσει ὅτι τίς ποικίλες αὐτές θεματικές συνδέει τό ἴδιο νῆμα: ἡ προσφορά στούς ἄλλους. Σέ ὅλα τά κείμενα τοῦ Κωστῆ ἀναγνωρίζω τό ἴδιο ἦθος, τό ἴδιο αἶσθημα κοινωνικῆς εὐθύνης, πού γεννοῦν μέσα σου μιὰ τέτοια ἐμπιστοσύνη, ὥστε νά μή χρειάζεται νά συμφωνεῖς πάντα μαζί του γιά νά ὠφεληθεῖς ἀπό τή σκέψη του, ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος γιά τόν Βαρίκα.

Αὐτή ἡ βαθιά συνοχή ἐπιβεβαιώνεται σέ μιὰ ομάδα ἐπιφυλλίδων πού διάλεξα νά σχολιάσω κλείνοντας, οἱ ὁποῖες, μολονότι ἀναφέρονται σέ διαφορετικές πτυχές τῆς τέχνης, ἔχουν ἕναν κοινό πυρήνα: τήν ἀνθρώπινη δημιουργία – ἄς θυμηθοῦμε τήν ἐτυμολογία τῆς λέξης: ἔργο γιά τόν δῆμο.

Παράδειγμα, τό κείμενο «Τέχνη ἀρωγός» (Σεπτέμβριος 1972), σχετικά μέ τήν πεποίθηση τοῦ Σολζενίτσιν ὅτι ἡ λογοτεχνία μπορεῖ «νά ἐπηρεάσει τίς ἱστορικές ἐξελίξεις σέ οἰκουμενική κλίμακα». Ἀσφαλῶς ὁ Σκαλιόρας θαυμάζει τό «σθένος» καί τήν «ἠθική νίκη» τοῦ Ρώσου συγγραφέα πού «τρέφει τόν ἀγώνα του», ὅπως καί «ὁ ἀγώνας τρέφει τήν πίστη του». Ὅμως συλλογιέται ὅτι «αὐτή ἡ διακήρυξη τῆς μεγαλοδυναμίας τῆς τέχνης μοιάζει πιό πολύ μέ ὄνειρο ἐλεύθερου δεσμώτη παρά μέ πραγματοποιήσιμο στό-

χο». Ἄς μὴ φορτώνουμε, λέει, τὴν τέχνη «μέ βάρη πού δέν εἶναι δικά της»· ἀρκεῖ νά τή δοῦμε (καί δέν εἶναι λίγο) ὡς «ἄσκηση ἐλευθερίας, συμμετοχή στή δημιουργία» καί πηγή λύτρωσης γιά «τόν ἀπλό ἄνθρωπο...» (σελ. 145).

Ἄρνηση τῆς πολιτικῆς λειτουργίας τῆς τέχνης; Κάθε ἄλλο. Προσέξτε πῶς τό ἀγωνιστικό του ἦθος προβάλλει πάλι στήν ἐπιφυλλίδα «Ὁ ποιητής, οἱ δῆμιοι καί ὁ θάνατος» (Σεπτέμβριος 1973), μετὰ τόν θάνατο τοῦ Νερούντα, ὁ ὁποῖος «ἔφυγε ἀπό τή ζωή τήν ὥρα πού οἱ δρόμοι γέμιζαν πάλι σκοτωμένους» (ἔχει προηγηθεῖ τό αἱματηρό πραξικόπημα τοῦ Πινοσέτ, πού οἱ θαμῶνες τοῦ ἀκριβότερου ξενοδοχείου τοῦ Σαντιάγκο γιορτάζουν μέ σαμπάνια: «Ἄν οἱ φονιάδες δέν ἀλλάζουν πρόσωπο, οἱ ἠθικοὶ αὐτουργοὶ δέν ἀλλάζουν συνήθειες», παρατηρεῖ δηκτικά ὁ Κωστής). Ὅμως, γιά κεῖνον, ὁ Νερούντα εἶναι πάντα ζωντανός, ὅπως εἶναι ζωντανός ὁ Μολιέρος καί κάθε σημαντικός δημιουργός πού μάχεται γιά τήν ὁμορφιά καί τήν ἀλήθεια: ἕνα «δέντρο πολύκλωνο, πολύφυλλο [πού] στέκ[εται] στή μέση τοῦ κόσμου κι ἀπορροφ[ᾶ] μ' ὅλους του τούς πόρους τίς ποιητικές οὐσίες» γιατί τό συνδέει «ἡ ἴδια ὑπόγεια ἀλληλεγγύη εἴτε μέ τούς ἄλλους εἴτε μέ τήν ἀτελεύτητη ζωή» (σελ. 208).

Πῶς νά μὴ θαυμάσεις ἀκόμα, διαβάζοντας τή «Στάθμευση μπροστά στή βιβλιοθήκη» (Μάρτιος 1974), τόν κατασταλαγμένο προσωπικό του στοχασμό – ἕνα εἶδος ἐσωτερικοῦ μονολόγου πού εἶναι συνάμα ἀνοιχτή πρόσκληση σέ διάλογο μέ τόν ἀναγνώστη. Ἀπό τή μιά, ὁ σκεπτικισμός του ἀπέναντι στίς ψευδαισθήσεις τῆς ἀκριτοῦς βιβλιομανίας ὅταν αὐτή ἀποβλέπει σέ μιάν ἀπατηλή αὐτάρκεια ἢ γίνεται αὐτοσκοπός. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πίστη του

στή «δύναμη πού άντλεϊ διαβάζοντας ό κατατρεγμένος» και ή έσωτερική του βεβαιότητα ότι «δέν εϊναι ψευδαίσθηση ή φωνή πού άκούγεται και στή σιωπή. Γιατί τί άλλο εϊναι, σέ τελευταία άνάλυση, τά βιβλία; [...] Οί φωνές εϊναι έκει» (σελ. 234-235).

Όστόσο, τά κείμενα πού μέ άγγίζουν προσωπικά περισσότερο εϊναι έκεινα πού έχει αφιερώσει στόν Σεφέρη, στόν Γιάννη Μπεράτη και στή Χριστίνα Τσίγκου: τόσο για τό ένδιαφέρον πού έχουν από μόνα τους, όσο και για τή λογοτεχνική τους ποιότητα. «Τά λόγια του Σεφέρη» – επιφυλλίδα γραμμένη έν θερμῶ άμέσως μετά τον θάνατο του ποιητή, τον Σεπτέμβρη του 1971– εϊναι, για μένα, όχι μόνο μια αξιοπρόσεκτη μαρτυρία για τήν προσωπική επικοινωνία του Κωστή με τον άνθρωπο Σεφέρη, αλλά και – παρά τή συντομία τους– ένα από τά ωραιότερα άνάμεσα στα άμέτρητα κείμενα πού έχουν γραφτεί για τον δημιουργό τής «Κίχλης». Οί επιφυλλίδες για τον Μπεράτη –ιδίως εκείνη πού αναφέρεται στο «Πλατύ ποτάμι»– εϊναι υπόδειγμα άκρως ευαίσθητου και διεισδυτικού κριτικού λόγου. Τέλος, τό «Πλάσμα τής αλήθειας. Μνήμη Χριστίνας Τσίγκου» άποτελεί μια συγκλονιστική κατάθεση ψυχής για τή σπουδαία ήθοποιό, πού υπερβαίνει «τό λεξιλόγιο του επαγγελματικού έγκωμίου» ενός κριτικού. Ίδου τέσσερα κείμενα πού πηγάζουν από βαθιά αγάπη για τους συγκεκριμένους ανθρώπους και άπέραντο θαυμασμό για τήν αυταπάρηση με τήν όποία ύπηρετήσαν τήν τέχνη τους – αυταπάρηση πού έμπνέει ένα είδος ιεροῦ ένθουσιασμού στόν Κωστή.

Εϊναι, αλήθεια, εξαιρετικά συγκινητικό ότι αυτός ό σεμνότατος άνθρωπος, πού αποστρεφόταν όσο λίγοι τή ναρ-

κισσιστική αὐτοπροβολή καί τήν παραμικρή ἀναφορά στήν προσωπική ζωή του, μᾶς φανερώνεται ἀτόφιος –χωρίς ἴσως νά τό ὑποπτεύεται– ὅταν μιλάει γιά τούς καλλιτέχνες πού θαυμάζει. Λές καί, φιλοτεχνώντας τήν προσωπογραφία τους, ἰχνογραφεῖ τή δική του κρυφή αὐτοπροσωπογραφία. Ἴσως ἐπειδή, ἀντλώντας ἀπό αὐτούς τή δύναμη νά πραγματώσει τόν βαθύτερο ἑαυτό του, μετέχει κι ἐκεῖνος στήν καλλιτεχνική δημιουργία. Σ' αὐτά τά κείμενα ἡ θερμοκρασία τοῦ λόγου του ἀνεβαίνει, καί ἡ πάντα μετρημένη, νηφάλια, ὀρθολογική φωνή του κερδίζει μιᾶ γνήσια ποιητική ὑποβολή· ἀκριβῶς ὅπως στό τόσο βιωματικό του κείμενο γιά τή Μεταπολίτευση.

Ναί, πίσω ἀπό τόν λόγο του γιά τόν Σεφέρη, τόν ἄνθρωπο «πού σεβόταν τή συγκίνηση δίχως νά συγχωρεῖ τίς ὑπερβασίες της» πού «ἦταν “στό ἐμεῖς κι ὄχι στό ἐγώ”»: πού «μόχθησε [...] γιά νά μᾶς ἀφήσει παστρικά ἐργαλεῖα»: πού «εἶχε πάντα τήν ἀνάγκη μιᾶς μαθητείας» κι ἦταν «γεμᾶτος ἀπορίες» (βλ. σελ. 83-84): πίσω ἀπ' ὅλα αὐτά, ἐγώ διακρίνω ἐπίσης τήν πνευματική φυσιογνωμία τοῦ Κωστῆ. Ὅπως ἀναγνωρίζω τή δική του ἀκεραιότητα καί εἰλικρίνεια σέ λόγο του γιά τόν Μπεράτη, πώς «ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀλόκληρος ἀληθινός, ψεύτικος λόγος δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἀπό τό στόμα του» (σελ. 89). Κι ὅταν, ἀναφερόμενος σέ μιᾶ διάλεξη τῆς Τσίγκου γιά τόν Μπέκετ, σημειώνει: «ἐδῶ μιᾶ ἡ Χριστίνα Τσίγκου στό ἀκέραιο. Δέ νομίζω νά ἔφτασε ποτέ κοντύτερα στόν ἐξομολογητικό τόνο. Πιο πέρα θά τή σταματοῦσε ἡ ἔμφυτη συστολή της, ἡ ἀρχοντιά της» (σελ. 178), πάλι αὐτό πού μοῦ ἀποκαλύπτεται εἶναι ἡ δική του φύση – τό ἀπαραβίαστο ὄριο τῆς δικῆς του ἀνομολόγητης ἐξομολόγησης. Σέ αὐτά τά λόγια ἀφουγκραζόμεστε τό μύ-

χιο ύφος του Κωστῆ – πού εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος: ἐκεῖνος πού ἔβρισκε τόν ἑαυτό του στούς ἄλλους, ὅπως τόν γνωρίσαμε ὅσοι εἴχαμε τήν καλή τύχη νά τόν συναντήσουμε στή ζωή καί ὅπως θά τόν γνωρίσει μέσ' ἀπό τά γραπτά του ὁ ἀναγνώστης. «Καί ψυχή εἰ μέλλει γνώσεσθαι αὐτήν εἰς ψυχὴν αὐτῆ βλεπτέον».

Ἀληθινά, ἡ παρουσία τοῦ καθενός μας μεγαλώνει ὅσο διαβάζει τοῦτες τίς ἐπιφυλλίδες.

Γιάννης Κιουρτσάκης
Σεπτέμβριος 2017

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

18-3-1971

Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ πού μᾶς κυριεύει μπροστά στόν σωρευμένο καί σωρευόμενο πνευματικό πλοῦτο μετριάζεται μόλις ἀναρωτηθοῦμε: πόσοι παίρνουν, στ' ἀλήθεια, τό μερτικό τους; Ὁ ἀριθμός εἶναι, ὅπως διαπιστώνουμε κατά καιρούς, ἀποκαρδιωτικά μικρός. Ὅτι παρουσιάζεται τόσο συχνά ὡς κοινό κτῆμα εἶναι στήν οὐσία ἀπρόσιτο γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό τῶν ἀνθρώπων.

Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι βέβαια νέο. Δέν πρόκειται, μ' ἄλλα λόγια, γιά ἀμάρτημα πού χαρακτηρίζει εἰδικά τούς καιρούς μας, σάν τήν περιβάλλουσα μόλυνση τοῦ ἀέρα. Δέν νομίζουμε ὡστόσο ὅτι αὐτό μειώνει τίς εὐθύνες μας. Ἡ ἐποχή μας κομπάζει γιά τά μέσα πού θέτει στή διάθεση τοῦ συνόλου. Ὅσο εὐρύτερες εἶναι ὅμως οἱ δυνατότητες πού μᾶς παρέχονται, τόσο ὀξύτερη πρέπει νά εἶναι καί ἡ αὐτοκριτική.

Ἄς ἀναγνωρίσουμε, ἀρχίζοντας, πώς κάτι ἔχει ἀλλάξει: Πρῶτα ἀπ' ὅλα: μεγάλωσε ὁ ἀπόλυτος ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ἐπωφελοῦνται, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, ἀπό τήν πολιτιστική δραστηριότητα. Οἱ λόγοι εἶναι σύνθετοι, ἀλλά ὁ προφανέστερος εἶναι ἴσως καί ὁ πιό ἀποφασιστικός:

ή δημογραφική ανάπτυξη. Ἡ ποσοστιαία ἀναλογία ἑξα-
κολουθεῖ πάντα νά εἶναι ἀνεπίτρεπτα χαμηλή. Καί σήμε-
ρα, ὅπως καί χτές, ὑπάρχουν κοινωνικά στρώματα πού
μένουν ἐντελῶς ἔξω ἀπό τήν παιδεία, μέ τήν πλατύτερη
ἐννοια τοῦ ὄρου. Καί μιά ἀπό τίς πιό σπαραξικάρδιες
στιγμές τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι ὅταν, μέ διάφορες πα-
νηγυρικές ἀφορμές, οἱ παρίες τῆς κουλτούρας καλοῦνται
νά περηφανευτοῦν συλλογικά γιά τά ἐπιτεύγματα ἐνός
πνευματικοῦ πολιτισμοῦ στόν ὁποῖο δέν συμμετέχουν.

Ἄς δεχτοῦμε, συνεχίζοντας, ὅτι ὁ παραγκωνισμός
αὐτός δέν εἶναι ὀλοκληρωτικός. Ὁ τύπος καί ἡ τηλεόρα-
ση ἔχουν μιά ἐμβέλεια πού τούς ἐπιτρέπει – ὅποτε δέν
ἐναντιώνονται ἄλλοι παράγοντες – ν' ἀπευθυνθοῦν στήν
πλειοψηφία. Γιά νά καρποφορήσουν ὅμως τά ὅποια πο-
λιτιστικά στοιχεῖα πού κυκλοφοροῦν μ' αὐτόν τόν τρόπο,
χρειάζονται ὀρισμένες προϋποθέσεις. Χωρίς τίς κατάλ-
ληλες οἰκονομικές καί παιδευτικές συνθηῆκες καθηλωνό-
μαστε στό ἐπίπεδο τῆς ἐπιπόλαιης ἐνημέρωσης καί τῆς
πρωτοβάθμιας ψυχαγωγίας. Ἡ διάδοση τῆς τηλεόρασης
τείνει ἐξᾴλλου νά μεταμφιέσει τήν πραγματική κατάστα-
ση, καλύπτοντας τό οὐσιαστικό πρόβλημα κάτω ἀπό μιά
ἐντυπωσιακή παροχή. Ἀκόμα καί ἂν τά προγράμματά
της ἦταν ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς καί πνευματικῆς στάθ-
μης, ἡ πολιτιστική τους ἐπίδραση πάνω στίς κατηγορί-
ες τῶν θεατῶν πού δέν ἔχουν, κατ' ἀρχήν, τίς ἀπαιτούμε-
νες προσλαμβάνουσες παραστάσεις θά κινδύνευε νά ἐκμη-
δενιστεῖ. Καί θά ἦταν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπαράδεκτο
νά ταυτίσουμε τό ἀφομοιῶσιμο μέ τό χυδαῖο.

Τί περιθώρια ὑπάρχουν, λοιπόν, γιά νά ἀφαιρεθεῖ, σέ

περιορισμένο ἔστω βαθμό, ἀλλά μέ συνεπέστερες μεθόδους, αὐτή ἢ στεγανότητα; Τί μπορεῖ νά γίνει γιά ν' ἀρχίσει νά διεισδύει αὐτός ὁ ἄλλος «τρίτος κόσμος» σ' ἕναν χῶρο πού τοῦ ἦταν ὡς τώρα ξένος;

Πρίν ψάξουμε νά βροῦμε τήν ἀπάντηση, θά θέλαμε νά προλάβουμε ὀρισμένες ἀντιρρήσεις. Μποροῦν νά μᾶς ποῦν, δικαιολογημένα: μήπως ἀρχίζετε ἀπό τό τέλος; Μήπως ὅλα αὐτά εἶναι μάταια ἀπό τή στιγμή λ.χ. πού τό ποσοστό τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ φτάνει σέ ἀπαγορευτικό ὕψος; Ἦ, γιά νά πᾶμε ἀκόμα βαθύτερα, μήπως δέν μποροῦμε κἂν νά ἐντοπίσουμε τό πρόβλημα στό πεδίο τῆς παιδευτικῆς προετοιμασίας, ἀγνοώντας τίς γενικότερες συνθηκῆς ζωῆς τῶν στρωμάτων γιά τά ὁποῖα μιλάμε;

Δέν διαφωνοῦμε καθόλου μέ τήν ἱεράρχηση τῶν προϋποθέσεων ἢ ὁποῖα ἐξάγεται ἀπό αὐτές τίς ἀντιρρήσεις. Ἐκεῖνο πού πιστεύουμε εἶναι ὅτι δέν ὀδηγεῖ, ἀναγκαστικά, σ' ἕναν στατικό προγραμματισμό. Δέν εἶναι, δηλαδή, ἀπαραίτητο νά λυθεῖ πρῶτα τό ἕνα πρόβλημα γιά νά καταπιαστοῦμε μέ τό ἄλλο. Οἱ ἐνέργειες θά πρέπει νά εἶναι παράλληλες. Γιατί κι ἂν ἦταν δυνατόν νά ἀρθοῦν ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη, σάν ἀπό μαγεία, τά βασικότερα ἐμπόδια, αὐτό δέν θά ἐσήμαινε πῶς θά εἶχαμε, αὐτομάτως, καί τήν κατάλληλη μέθοδο γιά νά προσεγγίσουμε αὐτόν τόν «τρίτο κόσμο», αὐτό τό «μῆ κοινό».

Ὁ ἀναγνώστης διαβλέπει ἴσως ἤδη τήν ἀπάντηση στά ἐρωτήματα πού θέσαμε πιό πάνω. Στήν παροῦσα φάση μπορεῖ νά γίνει λόγος κυρίως γιά πειραματικές διερευνήσεις, γιά ὑπομονετικές βυθομετρήσεις. Θ' ἄξιζε, μ' ἄλλα λόγια, νά σχηματιστοῦν πολιτιστικοί πυρῆνες πού θ' ἀνα-

ζητοῦσαν ψηλαφητά τίς «όδούς προσπελάσεως», χωρίς δογματικές προκαταλήψεις, χωρίς λογικοφανείς αποκλεισμούς. Για νά πάρουμε ένα παράδειγμα: δέν εἶναι διόλου βέβαιο ὅτι τά προσφερόμενα πνευματικά προϊόντα θά ἔπρεπε νά ταξινομηθοῦν ἔτσι ὥστε ν' ἀρχίζουν ἀπό τό ἀκαδημαϊκό καί νά προχωροῦν στό πρωτοποριακό, ἀπό τό «κλασικό» στό «μοντέρνο», ἀπό τό «ἐλαφρό» στό «βαρύ» κ.ο.κ. Αὐτή ἡ φρόνιμη σκέψη πού θά ἐρχόταν αὐθόρμητα στοῦ καθενός μας τό μυαλό δέν εἶναι καί ἡ σωστότερη. Ὑπάρχουν ἄλλωστε συγκεκριμένες περιπτώσεις πού τή διαψεύδουν. Ἡ προσκόλλησή μας ὅμως στήν ἀντίληψη μιᾶς προκαθορισμένης σταδιακῆς ἐξοικειώσεως μᾶς κάνει δύσπιστους. Συγγενική ἀντίδραση εἶναι καί ἡ ἐκπληξη πού δοκιμάζουν οἱ σημερινοί γονεῖς μπροστά στήν εὐκολία μέ τήν ὁποία τά παιδιά τους ἀφομοιώνουν τά νέα μαθηματικά στίς πρῶτες κιόλας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ. Γεγονός εἶναι πάντως ὅτι ἡ δεκτικότητα τοῦ «ἀκαλλιέργητου» πνεύματος δέν συμμορφώνεται μέ τήν κατάταξη τοῦ πνευματικοῦ ὕλικου πού ὁ μέσος («ἐγγράμματος») θεωροῦσε ὡς τώρα αὐτονόγητη.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, ἀκόμα κι ἂν τίς ἀντιμετωπίσουμε ὡς ἀπλές «ὑποθέσεις ἐργασίας», προσανατολίζουν τήν ἐκπολιτιστική προσπάθεια πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἀπροκατάληπτης ἔρευνας. Κανείς δέν ἰσχυρίζεται πῶς ὁ δρόμος θά εἶναι ἀπό τήν ἀρχή βατός ἢ πῶς τά ἀποτελέσματα θά εἶναι, πολύ γρήγορα, ἐντυπωσιακά. Πέρα ἀπό τίς ἐξωτερικές ἐναντιότητες πού εἶναι πλῆθος, θά ὑπάρξουν καί ἐσωτερικές ἀναστολές. Δέν θά ξεχάσουμε ποτέ τή φράση μιᾶς γυναίκας ὕστερα ἀπό μιᾶ παράσταση ἀρ-

χαίας τραγωδίας στό αξιομνημόνευτο εκείνο «Θέατρο Νέας Ίωνίας» πού αγωνίστηκε νά ριζώσει μέσα σέ μιá πολιτιστικά άνυδρη έργατική κοινότητα: «Μοῦ ἄρεσε πάρα πολύ, ἀλλά θά προτιμοῦσα νά μήν εἶχα ἔρθει». Συγκλονιστική ὁμολογία. Ὁ ὀρίζοντας πού διευρυνόταν ξαφνικά ἔφερε καί μιάν ἀναστάτωση, μιάν ἀνασφάλεια. Ἡ νέα, ἀναπάντεχη ἐμπειρία ἦταν ἴσως ἀποκαλυπτική. Πῶς νά ἐνταχθεῖ ὅμως ὁμαλά σέ μιá ζωή ὅπου δέν ὑπῆρχε ὡς τότε θέση γιά ἀνάλογα βιώματα; Τό χάσμα πού ἀνοίχτηκε ἔτσι εἶναι ἓνα ἀπό κεῖνα πού θά πρέπει νά γεφυρώσουν ὅσοι ἀφιερῶσουν τίς δυνάμεις τους σ' ἓνα τέτοιο ἔργο.

Χρειάζεται ἀραγε νά προσθέσουμε πῶς ὅποιαδήποτε προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐξομοιώνεται οὐσιαστικά μέ ἀσκηση ἢ διεκδίκηση ἐλευθερίας; Ἐξω ἀπό αὐτήν τήν προοπτική δέν ὑπάρχει ὑπολογίσιμος πολιτιστικός στόχος.

